

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ЗАСАД СПІЛЬНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ФРН І ФРАНЦІЇ: ПОРІВНЯЛЬНІ АСПЕКТИ¹

У статті досліджуються актуальні питання формування нових ідентичностей у ФРН та Франції в умовах сучасних глобальних викликів. Автор виокремлює спільне та особливе у маркерах ідентичності обох країн, які стосуються насамперед таких сфер суспільного життя, котрі безпосередньо впливають на функціонування політичних систем обох держав, сектору безпеки, зокрема національних пріоритетів при формуванні зовнішньої політики.

Визначені позитивні результати у процесі формування європейської політичної ідентичності. Зокрема ідеться про спільний демократичний простір, який є певною моделлю для інших країн. У ФРН він також довгі десятиліття спирався на соціально орієнтовану ринкову економіку. Досягнуте певне спільне бачення цілей у царині політики безпеки. В обох державах, працюючи у рамках формування поміркованої політики пам'яті, вдалося створити єдиний підручник історії, де по-новому, з гуманістичних й наскільки можливо несуперечливих позицій, трактуються найбільш болючі сторінки історії взаємин Франції та ФРН. У висновку підкреслено, що досягнення певного прогресу у просуванні проекту спільної європейської ідентичності потребує політичної волі, довготривалих зусиль національних акторів і осередків громадянського суспільства та відмови від застарілої ідеології нерівноправного домінування та гегемонії.

Ключові слова: спільна європейська ідентичність, ФРН, Франція, оборонна політика, політика пам'яті, франко-німецький підручник історії, простір демократії.

Проблема формирования основ общей европейской идентичности в ФРГ и Франции: сравнительные аспекты

В статье исследуются актуальные вопросы формирования новых идентичностей в ФРГ и Франции в условиях современных глобальных

¹ Для цитування: Фісанов В. Проблема формування засад спільної європейської ідентичності у ФРН і Франції: порівняльні аспекти // Медіафорум : аналітика, прогнози, інформаційний менеджмент: збірка наукових праць. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2017. Том 5. С. 35-46.

вызовов. Автор выделяет общее и особенное в маркерах идентичности обеих стран, касающихся прежде всего сфер общественной жизни непосредственно влияющих на функционирование политических систем обоих государств, сектора безопасности, в частности национальных приоритетов во внешнеполитической сфере.

36 — Определены положительные результаты в процессе формирования европейской политической идентичности. Речь идет в частности о совместном демократическом пространстве, которое является определенной моделью для других стран. В ФРГ развитие долгие десятилетия увязывалось с созданием социально ориентированной рыночной экономики. Достигнуто также определенное общее видение целей в сфере политики безопасности. В обоих государствах, работая в рамках формирования толерантной политики памяти, удалось создать единый учебник истории, где по-новому, с гуманистических и насколько возможно непротиворечивых позиций, трактуются наиболее болезненные страницы истории взаимоотношений Франции и ФРГ. В заключении подчеркивается, что достижение определенного прогресса в продвижении проекта общей европейской идентичности требует политической воли, длительных усилий национальных акторов и ячеек гражданского общества, а также отказа от устаревшей идеологии неравноправного доминирования и гегемонии.

Ключевые слова: общая европейская идентичность, ФРГ, Франция, оборонная политика, политика памяти, францужско-немецкий учебник истории, пространство демократии.

The problem of forming the foundations of a common European identity in Germany and France: comparative aspects

The article explores the topical issues of the formation of new identities in Germany and France in the current global challenges. The author singles out the common and special in the markers of the identity of both countries, primarily relating to spheres of public life directly influencing the functioning of the political systems of both states, the security sector, in particular, national priorities in the foreign policy sphere.

Positive results have been determined in the process of forming a European political identity. This is in particular the joint democratic values, which is a certain model for other countries. Development for many decades has been linked to the creation of a socially oriented market economy in Germany. A certain common vision of security policy objectives has also been

achieved. In both countries, working within the framework of the formation of a tolerant memory policy, it was possible to create a single textbook of history, where the most painful pages of the history of relations between France and Germany are treated in a new way, with humanistic and as much as possible non-contradictory positions. In conclusion, it is emphasized that the achievement of certain progress in the promotion of the project of a common European identity requires political will, the long efforts of national actors and civil society cells, and the abandonment of the outdated ideology of unequal domination and hegemony.

Keywords: common European identity, Germany, France, defense policy, memory policy, French-German history textbook, democracy values.

Постановка проблеми. У наш час глобальних викликів проблематика формування нових ідентичностей та кореляції старих набуває нових (іноді несподіваних) вимірів. Сьогодні це вірно для України, яка стверджує власну ідентичність політичної нації та працює над європейськими орієнтирами суспільно-політичного буття, зважаючи на обраний євроінтеграційний курс. Зрозуміло, що у нашій громадській думці та у політичних дебатах постійно лунають заклики вивчити досвід країн з достатньо великим «європейським стажем» перебування у спільних інституціях. Найбільш цікавим, на нашу думку, є звернення до франко-німецьких відносин, які долаючи фрейми травматичної пам'яті, стереотипи та упередження, спромоглися утворити несучий політичний тандем ЄС, який і сьогодні залишається запорукою стабільного майбутнього розвитку Співтовариства. Це тим більш важливо у сучасну пост-вестфальську добу, коли демократія ще не укорінилася повсюдно проте тенденції її поступової ходи обнадійливі. І тут виникає запитання – чи достатньою підвалиною німецько-французької єдності є спільний організаційний каркас європейських інституцій і яким чином корелювати ті чи інші складові культурної ідентичності обох націй на підтримку європейської єдності. Як уберегти засади національної політики від того, що німецький дослідник Х. Шельски назвав наступом тотальної «технократичної держави».

Мета даної статті виокремити спільне й особливе у маркерах ідентичності Франції та ФРН, які стосуються насамперед таких сфер суспільного життя, котрі безпосередньо впливають на функціонування політичних систем обох держав, сектору безпеки, зокрема на-

ціональних пріоритетів обох країн при формуванні зовнішньої політики і як ці маркери позначаються на спільному баченні і реальній політиці об'єднаної Європи. Варто також подивитися у цьому контексті на деякі сучасні культурні тренди.

У порівняльному аспекті досліджувана тематика комплексно спеціально не розглядалася, особливо з точки зору внеску обох країн у зміцнення європейської ідентичності й досягнення політичного консенсусу у важливих питаннях.

Однак окремі аспекти цієї тематики були проаналізовані в аналітичній доповіді Ульріха Кротца і стосувалися розбіжностей і спільного у розумінні безпекової складової зовнішньої політики Німеччини і Франції. Дуже цікаві моменти спільної роботи французьких та німецьких істориків у подоланні стереотипів в історичній шкільній освіті відтворені у науковій публікації Корин Дефранс та Ульріха Пфайля. Насамкінець сучасні політичні системи ФРН і Франції, зокрема спільне і відмінне в них, всебічно описав білоруський дослідник Владімір Ровдо, підкреслюючи в обох випадках відданість сформованим демократичним принципам. Усі ці дослідження згадуються у даній статті.

38

Виклад матеріалу. Підкреслимо, що у загальному сенсі ФРН та Франція мають чимало спільного – обидві країни є постіндустріальними і обидві досягли досить високого рівня комфортності та соціальної захищеності свого населення. До того ж обидві є певним чином взірцевими з огляду на традиції демократичного розвитку, щоправда Французька Республіка при цьому тримає пальму першості.

Зазначу, що французька модель демократії сьогодні бажала б виходити із оновленого громадянського республіканізму, який має ґрунтуватися на «відсутності домінування» (*non-domination*). Тобто свобода як відсутність домінування протиставляється тут звичному ліберальному підходу, який передбачає, що свобода вимагає насамперед невтручання [7, с.44-45]. Саме таке розуміння й практики свободи, як вважає французький вчений Філіп Петіт, відповідає середземно-атлантичній традиції республіканізму. Причому французька модель, які б дискусії щодо суспільних вимірів свободи не відбувалися, працює, спираючись на виключну першість президентської гілки влади.

На відміну від Франції, Німеччина є яскраво вираженим представником консенсусних демократій. На концептуальній карті демократій А. Лейпхарта вона найбільшою мірою наближається до ідеального типу даної моделі. ФРН є стійкою федерацією зі стабільною конституцією, бікамеральним парламентом і системою судового перегляду. Тут існує також велика кількість релевантних партій, діє яскраво виражена некорпоративістська система представництва груп інтересів [8].

Проте існує помітна культурно-історична відмінність ФРН від Франції. Сучасна демократична модель у Німеччині базується на ідеології сучасної християнської демократії і спирається на три найважливіших постулати. По-перше, це християнсько-соціальна концепція, що робить акцент на вірі і соціальній справедливості, християнських уявленнях про людину. Вона популярна серед багатьох робітників-католиків. По-друге, це модернізована національно-консервативна доктрина, спрямована на збереження кращих елементів традиційної німецької культури. Ці ідеї популярні у багатьох жителів сільських регіонів і невеликих міст Німеччини. По-третє, це ліберальна доктрина вільної ринкової економіки, яку розділяє бізнес-клас. На різних етапах еволюції політичної системи ФРН різні складові частини ідеології виходили на перший план. В даний час, на думку більшості дослідників, явно переважає третій компонент над двома іншими.

Сама система *Sozialmarktwirtschaft* спочатку представлялася як спроба знайти середній шлях між чисто ринковими капіталізмом і соціалізмом, і заслуга втілення її в життя належала не канцлеру соціалісту, а главі християнських демократів канцлеру Людвігу Ерхарду. До цього сюжету дещо в іншому ракурсі ми ще повернемось.

Варто зазначити тут і те, що у сучасних Франції та Німеччині теоретиками політичних систем по-новому ставиться проблема республіканізму як паттерна, за допомогою котрого може бути поглиблена свобода індивідів і груп у суспільстві, досягнуте нове розуміння політичної ідентичності. Адже мовою класичного лібералізму що передбачає збереження і розширення свободи за рахунок «*невтручання*» (ідеться про стремління до ідеалу покою від втручання надто гегемоністської і всюдисущої держави) не можна захистити, на думку Ф. Петіта, корінних інтересів робітника, жінки або ж арендатора. Таким чином, як видається, саме у сфері спочатку теоретичних пошуків, а згодом і розробки конкретних політичних моделей

формується республіканська концепція свободи як нова філософія правління. Як зазначає Петіт, слід «набути нове бачення того, якою могло би бути публічне життя» [7, с.229]. Можливо, у майбутньому такі підходи стануть основою більш широкої політичної ідентичності всієї Європи. Однак у середньостроковій перспективі це усе ще недосяжний ідеал, оскільки сьогодні немає об'єднаного в європейську мережу громадянського суспільства, публічної європейської політики, а процеси прийняття рішень на наднаціональному рівні (зокрема в ЄС) будуть дедалі більше розходитись, як писав Юрген Габермас у 2005 р., з процесами формування суспільної думки та політичної волі у національному вимірі [1, с.222].

40 — Звісно, базові демократичні засади внутрішнього розвитку єднають і спонукають до інтенсивного пошуку спільних зовнішньополітичних рішень, які не даються відразу й потребують серйозної «внутрішньої роботи». До прикладу, така робота тривала довгі роки у секторі трансатлантичної безпеки, де обидві країни змушені були, незважаючи на напругу у двосторонніх взаєминах, все-таки налагоджувати франко-німецьке військове співробітництво, незважаючи на те, що політична мова обох провідних європейських акторів була вкрай не ідентичною, а стиль мислення та політичний інструментарій також було дуже складно привести до спільного знаменника. Це було дуже складно робити, оскільки німецька фрустраційна свідомість давалася взнаки через уроки Другої світової та тінь Голокосту і німецьке «колективне Я». Лише після подій 11 вересня 2001 р. почало змінювати власне бачення воєнно-політичної участі ФРН у певних безпекових програмах і реальних акціях. Франція, зі свого боку, не привносила у 70-і та 90-і роки у свою безпекову політику майже нічого нового, виходячи із класичних уявлень «державо-центричного реалізму». Однак, на думку сучасного німецького експерта у царині безпеки Ульріха Кротца, на початку нового століття обом державам слід виходити за межі застарілих уявлень і поведінкових практик у «маркерах ідентичності у сфері безпеки» з тим, щоби намітити продуктивний «курс змін» (*course of mutation*), поєднавши тут спадок з трансформаціями. Саме такий підхід зможе зробити франко-німецькі двосторонні відносини менш проблематичними і більш проєвропейськими [13]. Отже німецька самооцінка у безпековій сфері має виходити з постулату «менше цивільності», а французька відповідно знизити градус сприйняття себе як «світової держави» що було б

найбільш прийнятною тактикою поведінки для всього Євросоюзу. У цьому ключі стають зрозумілими зусилля інтелектуалів та істориків обох країн скорегувати у поміркованому ключі «національні політики пам'яті».

Показовою тут є спільна робота французьких та німецьких істориків як представників громадянського суспільства над подоланням упереджень та стереотипів в історичній пам'яті обох країн насамперед через зміни викладу історії у середній школі. Цьому спонукав «дух Шпеєра». У м. Шпеєр у 1948-1950 роках відбувалися зустрічі істориків Західної Німеччини та Франції, які стали символом обопільного порозуміння. Головною була ідея «Abendland» (країн Заходу, дослівно «вечірніх країн»), тобто Європи як спадкоємиці християнського Заходу. Оскільки питання новітньої історії були вкрай болючими для німців, то за побажанням німецької сторони спочатку зосередилися на питаннях Середньовіччя. Так, до прикладу, Карл Великий у новітній інтерпретації як лідер імперії Каролінгів був ні французом, ні німцем, а франком австралійського погодження. Карл об'єднав у своєму королівстві між Лаурою і Рейном території й народи різних культур, різних суспільних та економічних структур. Особливо при цьому підкреслювалась важливість єднання на цих обширах у соціально-економічній сфері завдяки великим релігійним орденам, школам та університетам, паломництву й подорожам купців. Причому у своєму прагненні знайти шлях до консенсусного тлумачення минувшини на двосторонніх зустрічах історики намагалися таким чином інтерпретувати матеріал, що його наукова цінність відходила на другий план, а переважало стремління учасників дискусій обов'язково зробити «важливий крок до порозуміння і злагоди між народами», а не досягнути того чи іншого «історіографічного знання» [3, с.95-97].

У 2003-2006 роках довготривала робота франко-німецьких істориків увінчалася успіхом і побачив світ підручник для учнів середньої школи в обох країнах, який передбачав попереднє узгодження між німецькими землями, з одного боку, а також між земельними програмами і французькою програмою загальнонаціонального рівня – з іншого. До речі, саме тоді вперше 16 землям ФРН вдалося уніфікувати свої шкільні програми. Цей проект у межах більш узгодженої «політики пам'яті» обох країн став, за визнанням експертів, символом стійкого динамізму франко-німецької «пари», коли Євросоюз переживає неспокійний період.

Як пише сьогодні Ричард Хаас, президент Ради з міжнародних відносин США (CFR), причина 60-річного процесу інтеграції Європи, який досить часто називають європейським проектом, завжди була очевидною. Західна Європа, передусім Німеччина і Франція, повинні були «об'єднатися до такої межі, щоби війна, котра визначила минуле континенту, стала не можливою» [10, с.55].

Не слід забувати, що вектор Східної Європи є сьогодні дуже важливим для Німеччини, щоправда, вона, мабуть, відшукує для себе прийнятну роль перед глобальними викликами, зокрема міграційними хвилями, та в умовах кризи економічної та кризи ідентичності в самій ЄС. Вряд чи при цьому вона «таємно плекає» ті експансіоністські цілі, які їй не так давно приписав відомий російський дипломат Юлій Квіцінській. Він зокрема пише, що старі цілі німецької експансії на Схід (не реалізовані у 1918 і 1941 роках), об'єднана ФРН зуміла здійснити «в об'ємі Брестського договору» (а навіть і більше) після колапсу СРСР «з позицій молодшого партнера США і не вдаючись цього разу до війни і застосування сили». Тепер її лінія полягає у тому, щоби за підтримки США та інших західних союзників закріпитися на нових позиціях, «зацементувати і зробити незворотними зміни, що сталися» [4, с.133].

Однак проблема, як нам здається, полягає у пошуках *нової геостратегічної ідентичності*, або ж нової якості зовнішньої політики Франції та ФРН у сучасній нестабільній Європі та світі. І цього не вирішити застарілими рецептами силового геополітичного панування як це було у 50-і та 80-і роки ХХ століття. Сьогодні, мабуть, виходом у зовнішньополітичному лабіринті Європи початку нового століття є формула «не-домінування» для досягнення більших ступенів свободи. Як вірно зауважує у своїй фундаментальній праці згадуваний вже теоретик республіканізму Філіп Петіт, «просування свободи як не-домінування» допоможе уникнути підпорядкування як у сферах внутрішніх, так і у міжнародних справах також [7, с.169-170].

Ще раз нагадаю, що корені зовнішньої ідентифікації як демократій Франції і ФРН знаходяться у повоєнному минулому, де ламаючи упередження й страх країни знайшли у собі сили поступово долати стереотипи жажливої війни і знаходити тонку матерію порозуміння, закладаючи «політичні цеглинки» довіри (*trustee*). Певного переосмислення потребувала уся Східна політика Західнонімецької держави. Позбавлялися від стереотипів і загоювали «рани пам'яті не

тільки політики. Наведу тут промовистий приклад з лауреатом Нобелівської премії Гюнтером Грасом. Ось його рефлексії 1970 року - журналістський критичний погляд на вчинок Віллі Брандта, коли політик під час візиту до Польщі «впав на коліна» перед пам'ятником жертвам Голокосту. І тут цей п'яниця, пише Грас, «повів себе як правовірний католик: він впав на коліна. Сам-то він, між іншим, взагалі не віруючий. Влаштував шоу. Хоча для обкладинки – якщо судити з журналістської точки зору – получився хіт. Як удар бомби. Тишком так, поза протоколом». Буцім-то йому потрібно довести не тільки Польщі, а всьому світові як «фотогенічно, при бажанні, можна показатися». Проте, Грас пише, що такий репортаж його газета нізащо не візьме при всьому тому, що весь керівний склад газети «несамовито радів» би, якщо б цей «колінопреклонений канцлер» образно кажучи «взагалі згинув» - згинув нехай скинутий або ж переобраний: «Емігрантишка! Господи, як я його ненавиджу» [2, с.210]. А далі письменник пише, що саме це зовнішнє каяття дало змогу самому канцлеру та його оточенню піднести полякам «на тарілочки нашу Померанію, нашу Сілезію, Східну Прусію» [2, с.212].

Разом з тим, у внутрішньому житті, незважаючи на політичну рефлексію щодо наслідків програної війни, поступово утверджувалась нова традиція економіки на засадах розбудови соціального ринкового господарства, де вже влада і західні союзники приділяли увагу поліпшенню ідей капіталізму населенням Німеччини (із урахуванням національних особливостей). Причому концепція Соціального ринкового господарства увібрала в себе як «західницькі», так і «романтичні» елементи і виявилася здатною врегулювати традиційні розбіжності між прихильниками цих двох ідеологій. Чистим «західником» був відомий представник німецького лібералізму Вальтер Ойкен, а інший Альфред Мюллер-Армак належав до «романтичного» крила німецьких інтелектуалів, який віддавав першість державі як головному актору. Під впливом саме Ойкена після війни він став прихильником «конституційного поділу функціональних повноважень між державою та економікою», надаючи однак важливого значення соціальним і культурним факторам в економічній діяльності [11]. Що яскраво і проявилось у реформах Л. Ерхардта.

Тільки діючи дипломатично і вкрай обережно в умовах досить непередбачуваної вільної гри ринкових сил, політикам варто про-суватися уперед із урахуванням політичних уподобань та інтелекту-

альних схильностей людей, щоби впливати на хід подій у довгостроковій перспективі. Цікаво відзначити і те, що одна з головних цілей фундаторів Фрайбурзької школи полягала у тому, щоби відновити консультативну функцію академічної економічної науки щодо політики.

Таку консультативну функцію (заради майбутнього Європи), щоби переконати канцлера К. Аденауера в необхідності франко-німецького економічного повоєнного єднання, здійснив свого часу відомий політик і вчений Жан Моне, якого (поза всяким сумнівом) можна назвати архітектором об'єднаної Європи. Ось як у розмові з німецьким політиком він аргументував позицію Парижу: «Те, що нас раніше розділяло, а саме військова промисловість, ми бажаємо обернути для нашого спільного блага і блага всієї Європи. [...] Її єдність не завдасть збитків різноманітності, навпаки. Ця різноманітність складає її багатство, її внесок у цивілізацію, а вона здійснить вплив на інші держави, навіть на таку, як Америка». На що Аденауер, зауваживши, що народи не повинні більше обманюватись у своїх сподіваннях, сказав: «Пан Моне, я вважаю здійснення французької пропозиції своїм самим важливим завданням. Якщо мені вдасться довести цю справу до завершення, я вважатиму, що марно прожив життя» [6, 382-384].

Дійсно, за минулі десятиліття чимало вдалося досягти на шляху франко-німецького зближення, яке є вагомим внеском у формування спільної європейської ідентичності. Однак єдність Європи піддається новим викликам і небезпекам.

Як пише колишній міністр закордонних справ ФРН, гуру «зелених» Йошка Фішер, виходячи з необхідності єдності Заходу, слід разом з тим уникати крайньої емоційної незгоди, яка б могла призвести до серйозних розколів усередині однієї політико-культурної сім'ї. На його думку, сталий трансатлантизм, захищений, демократично влаштований і організований на ринковий лад простір, «править за хребет безпеки як для жителів Північної Америки, так і для європейців» [9, с.256], включаючи, зрозуміло, мешканців Франції та Німеччини.

Тут виникає й інше актуальне і складне питання у політиці Берліну й Парижу: чи варто, зберігаючи політичне ядро єдності, формувати нову «лінію Мажіно», щоби уберегти Європу від ісламських радикалів [5, с.27]. Однак, як вважає французький експерт з Інституту Монтеня (Institut Montaigne) Хакім аль Карої, французький (адапто-

ваний) іслам можливий, хоча на шляху його інтеграції в соціум постійно існуватиме напруженість, а ми як громадяни маємо бути готовими до суперечок що виникатимуть з усіх боків, а під час виборів це «буде особливо чутлива і складна тема». Причому при переформатуванні у такому напрямі національної ідентичності французів слід пам'ятати, що більшість з 3,5 мільйонів мусульман народилися у Франції і три чверті з них є французькими громадянами [12].

Отже, в умовах непростих викликів сучасна Європа, передусім у лиці Франції (напрямок активності на Південь – у Середземномор'я) та Німеччини (напрямок на Схід континенту), намагається оновити свою ідентичність, спираючись однак на певні цивілізаційні бар'єри, що мають на меті стримати недружні й хаотичні міграційні хвилі. Використовуючи віршований образ Юрія Кублановського, можна сказати, що Європа:

Вкрест раскинула оси,
Образуя каркас...

Чи може такий цивілізаційний каркас бути міцним і життєздатним покаже найближче майбутнє.

Висновки. В умовах глобальних викликів Франції і Німеччині вдалося утворити спільний демократичний простір, який є певною моделлю для інших країн. У ФРН він також довгі десятиліття спирався на соціально орієнтовану ринкову економіку. В обох державах, працюючи у рамках формування поміркованої політики пам'яті, вдалося створити єдиний підручник історії, де по-новому, з гуманістичних й наскільки можливо несуперечливих позицій трактуються найбільш болючі сторінки історії взаємин Франції та ФРН.

У непростий час зовнішніх криз і міграційних викликів Берлін і Париж формують подібний порядок денний у питаннях оборонної політики, а також стримування імміграційних хвиль, спираючись на необхідність захисту національного суверенітету та європейської безпеки в цілому. Однак досягнення певного прогресу у просуванні проекту спільної європейської ідентичності потребує політичної волі, довготривалих зусиль багатьох субрегіональних і національних акторів та відмови від застарілої ідеології нерівноправного домінування та гегемонії.

Джерела та література:

1. Габермас Ю. Залучення іншого. Студії з політичної теорії. – Л.: Астролябія, 2006. – 416 с.

2. Грасс Г. Мое столетие / Гюнтер Грасс. – М.: Фолио, 2001. – 336 с.

3. Дефранс К. На службі франко-німецького зближення. Діалог істориків по обидва береги Рейну / Корин Дефранс, Ульрих Пфайль // Європа та її болісні минувшини. – К.: Ніка-Центр, 2009. – С.92-104.

4. Квіцинський Ю, Роман з Німеччиною: завищені надії / Юлій Квіцинський // Незалежний культурологічний часопис «Ї». – 2010. – Ч.60. – С.127-134.

5. Мегатренды. Основные траектории эволюции мирового порядка в XXI веке / под редакцией Т.А. Шаikleиной, А.А.Байкова. – М.: Аспект-пресс, 2013. – 448 с.

6. Монне Ж. Реальность и политика. Мемуары. – М.: «Московская школа политических исследований», 2001. – 664 с.

7. Петтит Ф. Республиканизм. Теория свободы и государственного правления. – М.: Издательство Института Гайдара, 2016. – 488 с.

46 — 8. Ровдо В. Сравнительная политология / Владимир Ровдо. – В 3 ч. Ч. 2. – Вильнюс : ЕГУ – Москва : ООО “Вариант”, 2008 //Режим доступу: [http://www.ehu.lt/uploads/files/book/docs/SrPolit_2_52 de 844 bbfce1.pdf](http://www.ehu.lt/uploads/files/book/docs/SrPolit_2_52_de_844_bbfce1.pdf)

9. Фішер Й. Історія повертається. Світ після 11 вересня і відродження Заходу / Й. Фішер. – К.: Темпора, 2013. – 536 с.

10. Хаас Р. Конец Старого Света / Ричард Хаас // Новое время. – 2017.- 21 апр. – С.55.

11. Цвайнерт Й. Социальное рыночное хозяйство в Германии как попытка преодоления тоталитарного прошлого / Йоахим Цвайнерт // Экономическая политика. – 2013. – № 4. – С. 74-90.

12. A French Islam is possible / Report by Hakim El Karoui // Режим доступу: <http://www.institutmontaigne.org/res/files/publications/a-french-islam-is-possible-report.pdf>

13. Krotz U. National Role Conceptions and Foreign Policies: France and Germany Compared/ Ulrich. Krotz / Working Paper 02.1 // Режим доступу: <http://aei.pitt.edu/9291/1/Krotz.pdf?pagewanted=all>